

***När döden
bygger nytt***

Den svenska kyrkogården håller på att förändras, både till tradition och funktion. Skribenten Petter Eklund har vandrat runt bland kvarteren på mångkulturella Malmös kyrkogårdar.

– Fyrtio procent av våra gravstenar säljs till icke-etniska svenskar med sina traditioner och önskemål, säger stenhuggaren Rickard Lagerström.

TEXT & FOTO **PETTER EKLUND**

Knack, knack, knack ... Rickard Lagerström handhugger en gravsten. Skärveln följer svarta streck och stenen växer fram, en asymmetrisk polerad form med råhuggna kanter, beställd och snart levererad.

Vi befinner oss på Henry Andersson Stenhuggeri i Emilstorp, ett litet centralt industriområde i Malmö, alldeles intill Kontinentalbanan där godstågen drar förbi som långa susningar.

Knack, knack. Det här är gammal stenhuggarmark där firmorna låg strategiskt bra mellan Malmös tre innerstadskyrkogårdar i S:t Pauli och längre ut Östra kyrkogården, en av landets berömdheter, planerad av arkitekten Sigurd Lewerentz som tillsammans med Gunnar Asplund också ritade Skogskyrkogården i Stockholm. Förr låg här åtta stenhuggerier, kvar i dag är två, och en firma med enbart kontor. Henry Anderssons fyller 100 år i år.

Döden är en pålitlig arbetsgivare och gravstenar har i alla tider varit självklara och efterfrågade. Men något håller på att hända. De traditionella gravstenarna tycks inte vara lika symboliskt viktiga som förr. Gravstenar är konkreta minnesbatterier, men har vi inte längre tid med minnen? Eller vill vi hellre komma ihåg varandra på andra sätt? Är Youtube framtidens begravningsplats där vi lever kvar som spöken i molnet?

Nya livsvanor bryter också upp gamla släktband. Vi flyttar från hembygder och släkter, och har allt mindre tid och lust att besöka och vårda gravar.

– Det handlar om vårt förändrade förhållningssätt till döden. I dag ska begravningsvaror vara så lite som möjligt, helst ingenting, rationellt och snabbt avklarat. Det kan också ha med nya familjebildningar att göra, de breda, skiftande familjebanden. Det är svårt att samla kring en plats och ett uttryck och veta vem som ska bestämma, säger Sven-Erik Aspeklev, chef för begravningsverksamheten i Malmö pastorat, med 17 aktiva kyrkogårdar.

Vi fjärrar oss från döden med ändrade ritualer. Många avlidna går direkt från bårhus till minneslund, där de anhöriga inte får vara med vid asknedläggningen. 17 procent av alla kremeringar förra året var så kallade "direktare", där kroppen körs direkt från bårhuset till krematoriet, utan ceremoni med kista och begravningsakt. Minneslundar och rationella askgravplatser blir allt mer populära. Minnet ska vara lättskött.

Henry Andersson Stenhuggeri har ändå fullt upp med arbete. I mångkulturella Malmö har gravstenar en bättre framtid.

– Många tycker att askgravlundar och annat stjälar marknad från stenhuggerierna. Visst, det är ett tapp, men i Malmö har vi en stor, fin invandring och det är ett privilegium att få arbeta med andra religioner och härkomster, säger Rickard som är fascinerad av hur vi i alla tider har velat helga våra döda med minnesmärken. Det är en global rörelse oavsett religion och uttryck.

– Det är givande att kunna jobba med så många olika religioner, man får en djupare förståelse. Oavsett om du är buddhist, kristen, muslim eller jude har du samma sorg, vilshenhet, skörhet när du kommer hit och ska beställa en gravsten.

Kyrkogårdarna är öppna för alla.

– Vi har ingen synpunkt på trostillhörighet, vi är religionsneutrala. Alla är välkomna, säger Sven-Erik.

Fram till 1970-80-talen fanns det specifika regler för olika gravkvarter. Stenar skulle ha vissa mått, material och utformningar. Till och med bearbetningsgrad på ytorna angavs. Säkerhetstänket kring gravplatser har blivit ett helt annat än för bara sex-sju år sedan, medan estetiken är i stort sett fri. Alla gravstenar måste genomgå en granskning.

- Vi gör rimlighetsbedömningar, tittar på om stenen faller inom ramen för god gravkultur, ett slags allmän hållning kring vad som uttrycks och om det kan uppfattas som stötande. Vi försöker vara behjälpliga och inte poliser. Du kan hitta motorcyklar, bilar, vad som helst på gravstenarna i dag, säger han och berättar om en känd gammal debatt om en stenduva på en grav.

Var det tillåtet? Ja, ansåg länsrätten. Där började mer individuella gravar att utvecklas.

Trots trenden att välja bort traditionella gravstenar är gediget stenarbete något som uppskattas, oavsett religion och härkomst.

- Fyrtio procent av våra gravstenar säljs till icke-etniska svenskar med sina traditioner och önskemål. Det är en viktig och växande marknad för oss, säger Rickard Lagerström.

Invandringen har alltid varit stor i Malmö, som förr var en av landets viktigaste industristäder.

- På 1960-talet var Kockums fullt av italienare och jugoslaver. De generationerna börjar bli gamla nu.

Rickard berättar om kunder med traditioner från Balkan.

- Det ska vara stort och fint, men de har också förstått den hållbara innebörden i svensk natursten. En etablerad släkt här i Malmö ville ha sin nationalsymbol, den turkiska flaggan på en gravsten, men det skulle vara tålig svensk granit.

Symboler från andra smakhorisonter ger annorlunda stenar och spännande stenarbeten för Henry Anderssons. Företaget har inget större lager i Malmö utan beställer blocksågad sten från Nilssons Stenhuggeri i Sölvesborg.

- Vi har höga kvalitetskrav, betalar säkert mer för stenen än andra, men i långa loppet betalar sig jämn och bra service i slutänden. Att jaga de lägsta priserna tror jag inte på. Det gäller att hitta ett unikt erbjudande, en lite högre kvalitet.

Anderssons försöker arbeta in en miljöprofil. Stenen kommer till alla största delen från Sverige och transporteras så kort sträcka som möjligt.

Rickard äger företaget tillsammans med Mats Hindmo, som har arbetat här sedan 1980. Leif Olsson började 1978. Maria Lindén på kontoret är den senast anställda, hon kom hit 1986. Det är en trivsamt arbetsplats. Överallt ritningar, datorer, skrivare, lager av bokstäver och Malmö FF-affischer såklart. Ute på gården ligger stenarbeten i Vångagranit, finsk Näsgranit, diabas, flammig finsk Savolaxgranit och afrikansk Impala. Bland blommor, kors och rosor syns en Banksybild, en liten flicka med röd ballong, som kopierats av Rickard, det är fint på en grav. Uttjänade stenar med högstående stenarbete återbrukas.

- Då får man verkligen en unik sten, en gravstenarnas motsvarighet till vinets Château Mouton Rothschild, men till ett bra pris.

Henry Andersson Stenhuggeri levererar till Malmö, Lund och kranskommunerna.

- Allt här är custom made. Därför måste kunderna komma hit och själva välja stensort, format, dekor. De flesta har först ingen aning om vad de vill ha, möjligtvis en grå eller svart sten.

”Det är en viktig del av vår historia, inte minst i dessa tider när nazister är ute och går på första maj.”

Vi tar firmabilen till S:t Pauli norra, som öppnades 1870. Rickard visar ytterligheterna. Först en askgravlund där namn finns på stålplattor på träpelare. Inte mycket stenjobb här. I ett annat hörn finns den judiska avdelningen. Pam-piga stenar, glömda stenar, stenar från tiden då kyrkogården anlades i det som då var Malmös utkant. Henry Andersson Stenhuggeri har i ett sekel fått uppdrag att hugga nytt, komplettera och reparera här. Omkring 80 procent av stenarna har hans släktingar huggit. Här arbetade morfar Ragnar Nilsson från 1950-talet i ett skjul där han utförde enklare arbeten, handhögg texter på inköpta stenar, monterade gravar. Rickard visar en gravsten med en rund bildplatta i Carraramarmor, som han själv huggit, en identisk kopia av en äldre som hade spruckit.

Längre bort en liten stanplatta i marken. För 13 år sedan fick Rickard det märkvärdiga uppdraget att hugga en gravsten åt Levin Dombrowsky, en 25-årig man som arresterades som tjuv och lösdrivare och hängde sig i cellen i Lund 1879. Hans kranium skänktes till Lunds universitet som en trofé i den rasbiologiska forskningen. År 2001 krävde den judiska församlingen att Levins kvarleva skulle begravas och 2005 kom den i jorden.

- Det är en viktig del av vår historia, inte minst i dessa tider när nazister är ute och går på första maj.

Världshistorien kastar sina skuggor. En rad små gravstenar för dem som kom till Sverige med De vita bussarna, Röda korsets räddningsaktion för fångar från koncentrationsläger, våren 1945. Malmö var den första hamnen och de klarade sig bara hit. Losia, Henia, Estera, Sara, Gerda, Marie, Gitta, Eugenia, Rudolf, Eva, Magda, Rosalie, Dora, Anna ... mest unga kvinnor, 19, 20, 23 år gamla, som borde ha haft hela livet framför sig. Nu vilar de under träden på S:t Pauli norra.

Ibland är judiska gravar helt kala, utan grönska. Enligt rätt-trogen sed ska en föredömlig grav vara utan allt levande. Inga foton på gravarna här. Huggna stenhänder här och där är tecknet för prästerlig välsignelse. Överallt är småstenar placerade på gravarna, en från början judisk sed att lämna ett icke-levande minne som håller längre än blommor. Seden har spridit sig till alla slags kyrkogårdar, nu ofta med tryckta budskap.

Den judiska församlingen krymper. Många känner sig inte trygga i Malmö där antisemitismen är högst närvarande, och folk flyttar sin väg. Det lilla kapellet har blivit angripet flera gånger.

På S:t Pauli mellersta kyrkogård, anlagd tjugo år senare, 1890, rymmer många stiliga gravar för kända Malmö-profiler. Rickard pekar genom bilfönstret.

- Här har vi den absolut viktigaste gravstenen. Eric ”Hövdingen” Persson var Malmö FF:s ordförande under nästan 40 år och föreningen personifierad. Graven brukar få sig en halsduk då och då.

Vi ger oss ut på avdelningen för romska gravar, egentligen ett ”fritt kvarter”, öppet för alla, men här byggdes mest större

Rickard Lagerström
i verkstaden på
Henry Andersson
Stenhuggeri.

”Det kunde komma kunder med fönsterbänkskivor och annat som de villa ha namn graverade i. På en grav satt under många år en brevlåda.”

Judisk grav. Seden att lägga en liten sten på graven, ett icke-levande minne som håller längre än blommor, är ursprungligen judisk men har spritt sig.

romska gravar. Det är fantastiska gravbyggen. Romerna i Malmö hade förr enkla, ”svenska” gravar, ofta bara en stenplatta med namn, lutad mot en träpinne, men när det här området öppnades 1990 började en ny generation skaffa extravaganta gravar, inspirerade av äldre romska gravplatser på Balkan. De som ligger här är såväl katoliker som protestanter och pingstvännar, men en gemensam regel är att kroppen och kistan inte får nudda jorden. Gravarna byggs därför som 1,60 meter djupa kistkammare. På så vis uppstår den speciella estetiken med stendlådor ovan mark, staket och överbyggnader med nyklassiska detaljer, frontespiser och kolonner i en eklektisk mix av stilar och stensorter, egentligen samma slags gravar som på 1800-talskyrkogårdar, där praktiken och materialen skulle signalera status och ställning i samhället.

Henry Anderssons anlitas ofta för att bygga kryptor av leca-block, klä gravarna med granitplattor, hugga lock och namn eller leverera lasergraverade bilder som är vanliga här. Det kan vara stora helfigurer av Maria Jesus moder eller porträtt av mormor.

- Ibland får vi bara ett passfoto att utgå ifrån.

Firman anlitar Norrsten i Burträsk som är specialister på fotostenar. Mycket pengar läggs på de här gravarna, det är viktigt att visa hur mycket man älskade sina närmaste. Hela släkter hjälps åt att betala. Beroende på ekonomin görs stenarbetena ofta utomlands, mest i Polen med exporterad svensk sten. Ibland blir kvaliteten lidande. Rickard visar en grav med norsk blå labrador, men med delar från olika block och brott.

- Vi är tre gånger så dyra, men om vi hade gjort det här jobbet hade vi använt samma sten. Man får det man betalar för.

Sven-Erik Aspeklev berättar att gravarna från början byggdes utan större kontroll.

- Det kan vara besvärligt att följa gravreglerna när det gäller större byggnader, särskilt om stenarbetena är gjorda utomlands och för länge sedan. Vi har en skyldighet att kontrollera säkerheten och det har vi inte gjort på de romska kvarteren ännu.

- Vi behöver hitta sätt och metoder, men det ska vi lösa.

Vissa gravbyggen stannar av när det inte betalas längre. Stendetaljer blir liggande vid sidan om, omonterade, medan livet rullar vidare. Firman har dock få problem med betalning från romska kunder. Rickards morbror berättade om romer som såg stenhuggaren som en ”mörker-man”, någon som arbetar med döden och som inger respekt.

- Jag försöker hålla samma höga standard i mitt bemötande av alla kunder.

Att den hållningen fungerar får Rickard bekräftat hela tiden. Romer är en utsatt grupp. I Rickards affärer med dem har många blivit tacksamma över hans reko bemötande, något de sällan har stött på tidigare.

- Det finns en djupt rotad antiziganism som romer har svårt

att komma ifrån. Jag försöker göra min lilla del för att ändra det.

Rickard Lagerström har huggit sten sedan ungdomen. Hans morbror Gilbert Nilsson tog över stenhuggeriet från Henry Andersson 1977 och drev det till 2006, då han inte kunde hugga mer på grund av skador. Firman gick i konkurs. Rickard tog över. Då hade han avslutat en karriär som krögare, ledsnat på stress och sena kvällar. Det var svårt att förena restauranglivet och familj. I alla år hade han besökt morbrorns stenhuggeri, fått sommarjobb, monterat, hjälpt till med gjutningar.

- Det var intressant och jag fick större förtroende, började hugga. I början var det mycket övervakning och många stenar som gick åt skogen, men jag blev bättre.

År 2003 började han på firman på heltid. Krogbranschen hade lärt honom att arbeta med upplevelser, något som är viktigt också i stenbranschen.

- Ger man folk vad de vill ha, men också överträffar deras förväntningar så att de känner sig sedda, då är allt vunnet.

Det kan till exempel röra sig om att matcha stensättning med urnsättning. Sörjande kan resa in från hela Sverige eller världen och får då uppleva hur gravstenen kommer på plats direkt.

- Det avslutet är ofta uppskattat. Folk åker hem till Haparanda igen och känner att mormors gravsten blev jättefin.

Längst ute i kanten av Östra kyrkogården, vid Rosengårds yttersta kvarter, ligger kvarteren för muslimska gravar. De äldsta är från 70-talet. På den nyaste avdelningen fylls gravarna på snabbt. Nya områden i närheten ställs i ordning för framtiden. En stor grupp muslimer har blivit äldre. De senaste tio åren har den här delen av kyrkogården vuxit med flera hundra procent. Enligt muslimsk sed ska den avlidne begravas inom 24 timmar, utan kremering eller kista, och graven ska vara vänd mot öster. Det bildas en tjugis riktning över området med alla gravarna åt samma håll.

Gravarnas utseende varierar. Muslimer från Balkan tar med sig sina traditioner och estetik och det avspeglar sig i gravstenarna, medan muslimer från Afghanistan ofta låter graven vara omärkt. Det världsliga saknar betydelse när man möter paradiset. Saudiarabiens förra kung är till exempel lagd tillsammans med vanligt folk, med bara en liten gravsten. Variationerna är härliga.

- Det kunde komma kunder med fönsterbänkskivor och annat som de villa ha namn graverade i. På en grav satt under många år en brevlåda.

Typiskt är de gröna trämarkörer som sätts på nya gravar i väntan på att en riktig gravsten ska komma på plats. Markörerna visar dels gravens utbredning, det är förbjudet att kliva på en grav, dels vem som ligger där. Formerna, snedsågade eller rundade, anger vilken trosriktning den döde hade. Grönt är en helig färg i islam. Ibland blir trästyckena stående, tillfälligheten blir permanent. Det blev aldrig någon gravsten.

Rickard minns många namn härute, han har själv huggit dem. Vi ser graven för Zlatans bror. På en sten sitter fem fåglar. En död man lämnade fru och fyra barn efter sig. En kvinnas gravsten visar hennes favoritsyssla: en kaffekopp och en cigarett på ett askfat.

▶ Petar Grujić sköts på ett kafé i centrala Malmö sommaren 2005. Dådet anses av många markera starten på en tid med mer öppet våld i staden. Flera av gängvåldets offer är begravda på Östra kyrkogården.

Inskription: "Stenhuggaren P. Andersson, född d. 25/4 1834 dödad af denna sten d 22/6 1880 Vaker fördenskull ty i veten icke hvad stund eder herre varder kommande Vänner reste stenen."

▶ Muslimsk gravsten över en man som lämnade fru och fyra barn efter sig, symboliserade av de fem fåglarna.

Modern romsk grav. Enligt traditionen får kropp och kista inte nudda jorden. Gravarna byggs därför som 1,6 meter djupa kistkamrarna, och därigenom uppstår den speciella estetiken med stendlådor ovan mark, staket och överbyggnader.

Judisk grav. Den runda bildstenen i Carrarra har Rickard själv huggit. Den ersatte en äldre version som hade gått sönder.

”Det handlar om förskjutningar i vårt förhållande till döden. För 50 år sedan fanns inte i vårt medvetande att ha en picknick på en kyrkogård.”

Det ligger unga män här, flera har dödats i gängbråk och skjutningar. Det har rapporterats om vapen vid begravningar här ute, men Rickard har aldrig känt sig rädd eller hotad.

– Det slogs upp stort i pressen att det sköts på kyrkogården. Visst kan det ha förekommit vapen, men aldrig några skjutningar, säger han.

Nära, men bakom täta häckar, ligger den moderna judiska kyrkogården. Den styrs av den judiska församlingen, men svenska kyrkan sköter kvarteren på entreprenad. Alla gravstenar ska ha samma mått, 130 x 80 centimeter. Platser anvisas och gravstenarna ska följa kraven. Individernas minnen börjar ändå dyka upp. En hockeyklubba på en gravsten var först inte helt uppskattad av församlingen, inte heller en femuddig stjärna på en grav där en av de döda var judisk och den andra kristen.

Blandade gravar blir allt vanligare, med både muslimer och kristna från samma familj. Östra kyrkogården är stor och öppen för alla typer av gravsättningar. Det finns kistgravlundar, med namn redovisade på stenplattor centralt i lunden. Här finns romska gravar, serbisk-ortodoxa och katolska avdelningar.

I vissa specifika kvarter på kyrkogårdarna ska karaktären hos kvarteren bevaras, till exempel vid centrala delar av Östra kyrkogården, som ingår i Sigurd Lewerentz gestaltade helhetsbild. Ett exempel är ”Mazettigången”, en räkka pampiga gamla gravar med stenar i samma storlek där familjen Mazetti, som drev chokladfabriken i Malmö, gravsattes. Kvarteret är kulturhistoriskt skyddat och här gäller strikta bestämmelser för höjd, bredd och längd på stenarna.

De gamla svenska familjenamnen börjar nu få sällskap av jugoslaviska familjer som gärna vill använda dessa mer pampiga gravplatser. Det blir inte minst tydligt när äldre påkostade svenska gravar ersätts av gravar som följer nya traditioner. Den gamla strikta pampigheten blandas upp med foton, polerad sten och annan estetik, men håller sig inom måttbestämmelserna.

– Vissa kvarter är mer känsliga, där ska man ta kulturhistorisk hänsyn, då ser vi till att föreskrifterna efterlevs. Vissa enskilda gravstenar kan också vara bevarandevärda, då skyddar vi dem också, säger Sven-Erik.

Det svävar en tjugig stillhet över Östra kyrkogården. Staden är långt borta i ett sus och disiga siluetter. De gamla S:t Pauli-kyrkogårdarna däremot ligger inbäddade i stadskvarter, nya byggs i närheten, och kyrkogårdarna används som stadspark och rekreationsområden, fast de är begravningsplatser. Det kan uppstå konflikter, enligt Sven-Erik Aspeklev.

– Inte alla uppfattar kyrkogårdens helgd. Vi har vissa bekymmer med solande, grillande och volleyboll. Kanske är det okej på vissa ytor, men absolut inte på andra. Men vi är inte rigida utan tittar på det hela ganska pragmatiskt. Områden som inte är bevarandevärda blir mer fria, säger han.

– Det handlar om förskjutningar i vårt förhållande till döden. För 50 år sedan fanns inte i vårt medvetande att ha en picknick på en kyrkogård. ■